

IDEOLOGIZACIJOS RAIŠKA POKARIO LIETUVIŲ KALBOTYROJE

ESMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalbotyra, leksikografija, dialektologija, kalbos istorija, ideologizacija, simplifikacija.

ANOTACIJA

Šiame straipsnyje, remiantis ankstyvojo pokario publikacijomis, kurių autoriai – žymūs Lietuvių kalbos instituto mokslininkai kalbininkai Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas ir Kazys Ulvydas, – siekiama išnagrinėti kalbinėje mokslinėje literatūroje taikytus ideologizacijos būdus ir išsiaiškinti, kaip pokariu buvo formuojamas lietuvių kalbotyros turinys. Atsižvelgiant į kalbotyros darbų specifiką ir struktūrą, mėginama identifikuoti ideologizacijos raiškos įvairovę.

ABSTRACT

This article aims to analyse the methods of ideologization applied in Lithuanian linguistic academic literature during the post-World War II period. Based on a series of publications by the prominent academic linguists Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas and Kazys Ulvydas, the study investigates the shaping of Lithuanian linguistics in the 1950s with a view of identifying the diversity of forms of ideologization reflected in the nature and structure of post-war linguistic activities.

IVADAS

XX a. šeštajame dešimtmetyje baigėsi ankstyvasis pokaris, pažymėtas Lietuvos gyventojų represijomis ir ginkluotos rezistencinės kovos pabaiga. Lietuvos mokslų akademijos istorijoje 1945–1953 m. vadinami taikomųjų tyrimų stiprinimo laikotarpiu (Krikštopaitis 2013: 242). Lituaniistikai tai

netinka: 1952 m. pabaigoje nustojo savarankiškumo LTSR MA Lietuvių kalbos institutas, tuometės sudėties jis prijungtas prie Lietuvių literatūros instituto ir tapo bendru dariniu – Lietuvių kalbos ir literatūros institutu, jo direktoriumi – Kostas Korsakas.

Iki šiol, aptariant pokario lituanistiką, plačiau domėtasi didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* rašymo istorija ir kalbininko Juozo Balčikonio mokslinės veiklos politiniu bei ideologiniu kontekstu – kokius tikslus ir uždavinius jam, kaip vyriausiajam didžiojo žodyno redaktoriui, kėlė tuometė valdžia. Mažiau gilintasi į sisteminius aspektus, kurie atskleistų, kaip nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios pokario lituanistika buvo kreipiama sovietinės ideologijos vaga.

Šio straipsnio tikslas – remiantis pirminiais šaltiniais, t. y. ankstyvuoju pokariu kalbininkų parašytais straipsniais, atlikti pasirinktų kalbinių publikacijų analizę ir jos pagrindu sudaryti algoritmą, tinkamą išsamesnėms sovietinio laikotarpio kalbotyros darbų studijoms.

Todėl išsikelti ir atitinkami uždaviniai: 1) remiantis to meto publikacijomis, išnagrinėti kalbinėje mokslinėje literatūroje taikytus ideologizacijos būdus ir jų raišką; 2) išsiaiškinti, kaip pokariu buvo formuojamas lietuvių kalbotyros turinys; 3) apibendrinti šio tyrimo rezultatus.

Bene geriausiai ideologinio „naujoviškumo“ pradai atsiskleidžia analizuojant reorganizuoto Lietuvių kalbos instituto kalbininkų darbus. Ir nesvarbu sritis – leksikografija, dialektologija ar lietuvių kalbos istorija, – jie atveria ryškų, bet skurdų pokarinės kalbotyros vaizdą. Taigi, analizei pasirinkta tiriamoji medžiaga – žymiausių to meto kalbininkų – Kazio Ulvydo (1953), Jono Kruopo (1953) ir Juozo Balčikonio (1953) – straipsniai, išspausdinti tame pačiame rinkinyje (LKKK 1953)¹. Juos analizuojant, darbe bus vartojamos santrumpos – atitinkamai KU, JK ir JB.

Šis leidinys pasirinktas kaip pirmasis (ar vienas pirmųjų) iki šiol žinomas bandymas stalini(sti)nės pasaulėžiūros dalykus įkelti į lituanistinės kalbotyros diskursą². Nors išleistas Stalino mirties metais, rinkinys su Stalino vardu siejamas ne tik savo pavadinimu – *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*. Pasak ilgamečio

¹ Rinkinys turėjo būti labai atidžiai parengtas ir labai aukštai vertinamas. Tai rodo vyriausiojo rinkinio redaktoriaus J[uo]zo Žiugždos ir redakcinės kolegijos narių – akademikų J[uo]zo Matulio, K[azimiero] Bieliuko, Vl[ado] Lašo, Dz[ido] Budrio – pavardės; redkolegijos atsakingasis sekretorius – I[r]mija Zaksas (LKKK 1953: 2).

² Metais anksčiau panašaus turinio publikacija, parengta konferencijos Joniškyje pagrindu, angažavosi ir tuometis Lietuvių literatūros institutas (KTLTL 1952).

LTSR MA prezidento Juozo Matulio, leidinyje remtasi Stalino „genialiais veikalais *Dėl marksizmo kalbos moksle, Dėl kai kurių kalbos mokslo klausimų ir Atsakymas draugams*, tapusiais svarbiausiu įvykiu tarybinio mokslo gyvenime“ (Matulis 1953: 3).

Reikėtų pabrėžti, kad, kovojant su Stalino kulto padariniais, šio straipsnių rinkinio buvo atsisakyta: aštuntojo dešimtmečio bibliografiniuose instituto sąrašuose nei pats leidinys, nei jame paskelbti straipsniai nenurodyti (LKLII 1973: 53–78; Seselskytė 1981: 73–91). Tiesa, K. Ulvydo straipsnis vėliau buvo įtrauktas į jo darbų bibliografiją (Ulvydas 1995: 10). Dėl stiprios ideologizacijos į *Rinktinius raštus* atsisakyta traukti Jono Kruopo publikaciją (Keinys ir kt. 1998: 9), o Juozo Balčikonio straipsnis buvo perspausdintas gerokai kupiūruotas (Balčikonis 1982: 193–200).

Taigi, šie šaltiniai tinkamai iliustruoja pasirinktą objektą – lietuvių kalbotyros ideologizacijos raišką ankstyvuju pokariniu sovietmečiu. Ideologizacijos raiškos formų įvairovę mėginama identifikuoti atsižvelgiant į kalbotyros šaltinių specifiką ir struktūrą.

1. POKARIO STRAIPSNIŲ MAKROSTRUKTŪROS YPATUMAI

Nors teigiama, kad nėra vieno modelio, būdingo visiems humanitariniams straipsniams, ir visas tekstas gali būti „pateikiamas kaip ištisinis argumentas“; lietuvių kalba parašytuose ir 2007–2012 m. paskelbtuose kalbotyros straipsniuose skiriamos bent penkios (ar net šešios) sudėtinės makrostruktūros dalys – *Įvadas*, *Literatūros apžvalga*, *Tiriamoji medžiaga ir metodai*, *Rezultatai*, *Išvados* (jų pavadinimų formuluotės gali skirtis) ir *Padėka* kaip mokslinio straipsnio dalis (plačiau žr. Šinkūnienė 2014: 28–30).

Toks mokslinio straipsnio makrostruktūros skaidymas atrodo tinkamas ne tik šiuolaikinėms, bet ir ankstyvojo pokarinio sovietmečio publikacijoms, nes leidžia tiksliau nustatyti labiausiai ideologizacijos paveiktas straipsnio dalis ir atskleisti jos poveikio mastą. Tiesa, kalbamuoju atveju kiekvieno makrostruktūros elemento ribas tenka nusistatyti pačiam (žr. lentelę).

Pastebėtina, kad analizei pasirinkti šaltiniai skiriasi pagal apimtį (K. Ulvydo publikacija už J. Balčikonio straipsnį didesnė tris, o J. Kruopo – beveik penkis kartus), tačiau jie visi yra išlaikę gana analogišką makrostruktūrą (žr. lentelę).

Taigi, galima manyti, kad straipsnių autoriai griežtai laikėsi bendrų reikalavimų.

LENTELĖ. Šaltinių makrostruktūra

Šaltiniai (jų apimtis) / Struktūrinės dalys	Įvadas (kitaip / be pavadinimo)	Literatūros apžvalga (foninės žinios / kitaip)	Medžiaga ir metodai (kitaip / nėra išskirta)	Rezultatai (nėra išskirta / kitaip)	Išvados (kitaip / nėra išskirta)	Padėka (kaip straipsnio dalis / kitaip)
Juozo Balčikonio str. (7,25 p.)	kitaip	foninės žinios	nėra išskirta, nėra	nėra išskirta	kitaip	kitaip
Jono Kruopo str. (33 p.)	kitaip	foninės žinios	nėra išskirta, nėra	kitaip	kitaip	nėra
Kazio Ulvydo str. (24,5 p.)	kitaip	kitaip	nėra išskirta, nėra	kitaip	kitaip	nėra išskirta

Pastaba. Pokarinių ir šiuolaikinių publikacijų gretinimo tikslais lentelėje palikti tie patys skirsnų pavadinimai ir vertinimo formuluotės (plačiau žr. Šinkūnienė 2014: 27–35).

Pavyzdžiui, pirmosios ir paskutinės straipsnių pastraipos pasižymi itin stipriu idėjiniu turiniu. Pirmaisiais (įvadiniais) straipsnių sakiniiais skaitytojams pristatoma Stalino darbų reikšmė, plg.:

Draugo Stalino darbai kalbos mokslo klausimais turi didelę reikšmę tarybiniam kalbos mokslui. Šie genialieji draugo Stalino darbai padėjo teorinius pamatus marksistiniam kalbos mokslui, atvėrė šioje mokslo šakoje naują erą, iškėlė tarybinams mokslininkams uždavinius toliau plėsti kalbos problemas. Ir Tarybų Lietuvos kalbininkams atsivėrė plačios perspektyvos ugdyti ir kelti lietuvių kalbos mokslą JB 59.

Sukako dveji metai nuo genialaus J. V. Stalino veikalo „Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai“ pasirodymo. Tasai epochinės reikšmės kūrinys nustatė principus tarybiniam kalbos mokslui ir kitiems mokslams vystyti, sužadino kūrybinę mintį bei iniciatyvą ir įkvėpė sukurti veikalus, vertus didžiosios stalininės epochos.

Po Stalino Konstitucijos saule, stalininio kalbos mokslo šviesoje susidarė palankiausios sąlygos, atsivėrė plačiausios perspektyvos ir lietuvių kalbos tyrinėjimams bei ugdymui JK 133.

Savo veikalu „Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai“ draugas Stalinas padėjo tvirtus tarybinio kalbos mokslo pamatus, nubrėžė aiškų tolesnio tarybinės kalbotyros vys-

tymo kelių, išaiškino kalbos kaip visuomeninio reiškimo esmę, jos specifinius ypatumus, visuomenines funkcijas, struktūrą, ryšį su mąstymu, atskleidė pagrindinius kalbos vystymosi dėsnius ir kelius. Ypač didžiulę reikšmę gyvenimo praktikai ir visiems mokslams, jų tarpe ir kalbotyrai, turi tai, kad draugas Stalinas savo darbuose kalbos mokslo klausimais toliau išvystė vieną svarbiausių marksistinės dialektikos dėsnių – dėsnį apie perėjimą nuo senos kokybės į naują kokybę KU 67.

Idėjiškai bei stilistiškai panašios ir publikacijų pabaigos, plg.:

Naudodamiesi tomis puikiomis sąlygomis, kurias suteikė tarybinė valdžia, ir remdamiesi genialiais draugo Stalino veikalais kalbos mokslo klausimais, Tarybų Lietuvos kalbininkai su dviguba energija turi toliau varyti savo gimtosios kalbos tyrinėjimo darbą, ugdyti tarybinį kalbos mokslą, kuriam tvirtus pamatus padėjo didysis mokslo korifėjus draugas Stalinas JB 66.

Mūsų literatūrinė kalba darosi vis turtingesnė ir įvairesnė. Ji tapo galingu kovos ir vystymosi įrankiu, kurį mes turime mokamai ir veiksmingai panaudoti kovoje dėl taikos prieš naujo karo kurstytojus, kruvinus amerikinius-angliškus imperialistus, kovoje dėl komunizmo pastatymo mūsų Didžiojoje Tėvynėje JK 165.

Genialūs draugo Stalino darbai kalbos mokslo klausimais, atskleidę naują lapą tarybinėje kalbotyroje, parodė, kaip reikia naudotis marksizmu-leninizmu, sprendžiant kalbos klausimus, mobilizuoja kalbininkus didiems darbams. Tarybų Lietuvos kalbininkai skirs visas savo jėgas bei žinojimą sukurti tokiems darbams kalbos mokslo srityje, kurių yra reikalinga tarybinė visuomenė savo didingame žygyje į komunizmą KU 91.

Šių baigiamųjų pastraipų išvados negalima vadinti, tačiau akivaizdu, kad jos, nors tiesiogiai kaip ir nesusijusios su kalbotyriniu straipsniu turiniu, vis dėlto atlieka tam tikrą apibendrinamąją funkciją.

Makrostruktūros analizė rodo, kad įvadinės publikacijų dalys galėjo turėti daugiau tokių „uniforminių“ turinio bendrybių. Pavyzdžiui, be išaukštintų Stalino veikalų, J. Balčikonis (1953: 59) ir K. Ulvydas (1953: 67) dar yra paminėję Maro (Marro)³ darbų kritiką. Tokie ideologijos požiūriu beveik unisoniniai sakiniai, privalomai patekę į įvadą (žr. teiktus pavyzdžius), aki-vaizdžiai buvo tik formalusis elementas, turėjęs patvirtinti autorių lojalumą ir atsidavimą sovietinei santvarkai.

Tai rodo, pavyzdžiui, keliapakopė J. Kruopo publikacijos įžangos sandara: autorius, atskyręs žvaigždutėmis, pateikia net kelias įžangines dalis: pirma – privalomoji apie Staliną ir jo veikalus (Kruopas 1953: 133), antra –

³ Straipsnyje išlaikoma nagrinėjamų šaltinių rašyba ir skyryba, originali ar dabartinė vartojama forma rašoma skliausteliuose.

apskritai apie literatūrinės kalbos sampratą (Kruopas 1953: 133–137), o trečiąja įžanga pradedama pasakoti jau lietuvių literatūrinės kalbos istorija (Kruopas 1953: 137).

Nors visos trys publikacijos yra istorinio pobūdžio, iš jų matyti, kad teorinės, istorinės (metodologinės) ar kitokios literatūros apžvalgų niekas neraišė. Foninėmis žiniomis galima laikyti publikacijose paminėtus šaltinius ir (ar) kalbininkų pavardes. Pavyzdžiui, J. Balčikonis kaip labiausiai nusipelnusių lituanistikai mini Filippą Fortunatovą ir jo pasekėjus – Šachmatovą, Uljanovą, Ščepkiną, Porzežinskį, Ušakovą, Potebnią, Boduėną-de-Kurtenė (Baudoin de Courtenay), kartu su jais ir Būgą su Jablonskiu (Balčikonis 1953: 60–65). J. Kruopas sumini daugybę pavardžių ir šaltinių iš įvairiausių lietuvių kalbos istorijos laikotarpių: nuo Mažvydo, Bretkūno, Daukšos, Širvydo (Sirvydo) iki J. Rėzos ir Donelaičio; nuo Daukanto, Nezabitausko, Poškos, Uvainio, Sutkevičiaus, Stanevyčios (Stanevičiaus), Tatarės, Akelaičio, Marcinskio ir kitų iki Žemaitės, Biliūno, Janonio, Venclovos, Cvirkos, Salomėjos Nėries, J. Šimkaus ir paties Korsako... (Kruopas 1953: 139–149). K. Ulvydas dėl pasirinkto tiriamojo objekto – lietuvių kalbos leksikos – įvairovės šaltinių visai nenurodė. Publikacijose šaltiniai minimi be bibliografinių nuorodų, o mokslininkų pavardės – dažnai be vardų (kai kurios net ir be pirmųjų raidžių prie pavardės). Į išnašas dažniausiai iškeltos cituojamos (ideologinio turinio) Stalino, Lenino, Gorkio ir kt. publikacijos.

Savotiška išskirtimi (straipsnio makrostruktūros požiūriu – galbūt net padėka) būtų galima laikyti J. Balčikonio reveransą Viktorui Vinogradovui ir visam TSRS MA kalbotyros institutui, plg.:

Po pasirodymo draugo Stalino genialių darbų kalbos mokslo klausimais, į kalbos mokslo vadovavimą pašaukti įžymieji tarybiniai rusų kalbininkai su akademiku Vinogradovu priešakyje. Įkurtas TSRS Mokslų Akademijos Kalbotyros institutas, kuris, apimdamas visas kalbos mokslo šakas, vadovauja ir koordinuoja kalbos mokslo darbą, palaiko artimus ryšius ir bendradarbiauja su visų respublikų kalbos mokslo įstaigomis, teikia visokeriopą pagalbą sprendžiant kalbines problemas. Tarybų Lietuvos kalbininkų uždavinys yra toliau stiprinti ir plėsti moksliniu ryšius su šiuo mūsų socialistinės Tėvynės kalbos mokslo centru ir su jo pagalba spręsti visas lietuvių kalbos mokslo problemas JB 65–66.

Akademiko Vinogradovo pavardę šalia Gorkio ir Lenino pavardžių taip pat mini ir J. Kruopas (1953: 134–136).

Suprantama, ideologinė publikacijų misija lėmė ne tik tiriamosios medžiagos pasirinkimą, bet ir niekur straipsniuose nenurodytą deskriptyvų filologinį aprašymo metodą.

2. IDEOLOGIZACIJOS RAIŠKOS ELEMENTAI

Apie publikacijų ideologizacijos laipsnį galima spręsti ne tik iš makrosk-truktūros elementų, bet ir iš specifinės minčių raiškos, būdingos pokariniam sovietmečiui. Visuose to meto straipsniuose žymus tam tikrų spaudos kli-šių vartojimas, plg.:

- apie Staliną: *didysis mokslo korifėjus* JB 66; *didžiųjų žmonijos genijų V. I. Le-nino ir J. V. Stalino* <...> KU 74, *draugas Stalinas su nuostabiu aiškumu įrodė* KU 68, *draugas Stalinas davė nepalaužiamą įrodymą* KU 68;
- apie Stalino veikalus: *genialieji draugo Stalino darbai* JB 59, 65; *atvėrė naują erą* JB XX, *genialus J. V. Stalino veikalas* JK 133; *genialūs draugo Stalino kalbiniai darbai* JK 133; *stalininio kalbos mokslo šviesa* KU 73; *draugo Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje* KU 74; *genialūs draugo Stalino darbai* KU 85, 91;
- apie rusų tautą ir jos žmones: *įžymieji tarybiniai rusų kalbininkai* JB 65; *didžiosios rusų tautos mokslininkai* JB 59;
- apie rusų kalbą: *progresyvioji rusų kalbos įtaka* JK 144; *didžiosios rusų tautos kalba* JK 144; *rusų kalbos progresyvus vaidmuo* KU 90;
- istorinės klasių kovos atspindžiai: *bažnytinis-feodalinis žargonas* JK 156; *feodalinis-bažnytinis žargonas nuodijo liaudies sąmonę* JK 157; *reakcinės carinės valdžios priemonės* JB 64; [kalba] *kaip kovos ir vystymosi įrankis, kaip galinga komunistinio auklėjimo ir komunizmo statybos mūsų šalyje prie-monė* JK 137; [kalba] *tapo galingu kovos ir vystymosi įrankiu* JK 165; *ko-vojo prieš buržuazinį purizmą* JK 143; *kova dėl taikos prieš naujo karo kurstytojus* <...>, *kova dėl komunizmo pastatymo* JK 165;
- apie sovietų valdžios teikiamą „gėrį“: *didžiulė pagalba ir bendradarbiavimas* JB 65; *geriausios sąlygos broliškam tautų bendradarbiavimui* JB 65; *visoke-riopa pagalba* JB 65; *puikios sąlygos* JB 66; *tvirtas pamatas* JB 66; *palan-kiausios sąlygos* JK 133; *plačiausios perspektyvos* JK 133; *iki tol istorijoje neregėtas lietuvių nacionalinės kultūros suklestėjimas* KU 71;
- apie šalį, kurioje gyvenama: *mūsų socialistinė Tėvynė* JB 65; *po Stalino Konstitucijos saule* JK 133; *mūsų Didžioji Tėvynė* JK 165; *nugalėjusios socializmo šalyje* KU 70, 79, *mūsų Tėvynėje, kur įgyvendintas socializmas* KU 75.

Taigi, kalbotyros publikacijose ideologizacija buvo realizuojama tam tikromis kalbinėmis klišėmis – metonimijomis, metaforomis ir kt., plg.: *filologinio fronto darbuotojai* JK 133; [Stalino darbai] *mobilizuoja kalbininkus*

didiems darbams KU 91; *Lietuvių literatūrinė kalba žengia į dar didesnius laimėjimus* JK 144 ir pan. (dar žr. teiktas citatas).

Vėlyvuoju sovietmečiu, kai jau gyventa „brandaus socializmo“ sąlygomis, mokslinėse publikacijose šie ganėtinai primityvūs ideologizacijos elementai buvo lengvai atpažįstami, jų imta vengti. Net pripažinus kai kuriuos senuosius ankstyvojo pokario darbus kaip svarbius ir nepraradusius mokslinės vertės, juos perspausdinant nevengta kupiūruoti, trumpinti ar kitaip pataisyti. Taip atsitiko, pavyzdžiui, ir su šiame rinkinyje spausdintu J. Balčikonio straipsniu, vėlyvuoju sovietmečiu patekusi į *Rinktinius raštus* (žr. Balčikonis 1982: 193–200). Tuo būdu lituanistinei mokslo tiesai kaip ir nenusižengta, bet objektyviosios ankstyvojo pokarinio sovietmečio sąlygos, kuriomis gyvavo lituanistika, galima sakyti, buvo pagražintos.

3. SIMPLIFIKACIJA KAIP IDEOLOGIZACIJOS RAIŠKOS FORMA

Dažnai kalbama apie nevienodą ideologizacijos laipsnį, ypač suvokiant, kad ji gali reikštis ir forma, ir turiniu. Tačiau akivaizdu, kad ankstyvuoju pokariu formos ir turinio neįmanoma atplėšti vieno nuo kito – tiek daug ten būta sovietinės raiškos.

Bet būta ir mokslinio turinio deformacijų, lėmusių su(pa)prastintą kalbinio reiškinių vaizdavimą, arba simplifikaciją (apie simplifikaciją žr. Mikulėnienė 2022: 137–139).

Pirmiausia ideologizuoto turinio simplifikacija reiškiasi nutylėjimu – jį autoriai rinkosi, norėdami paskelbti ne visą tiesą, tik dalį jos. Pavyzdžiui, J. Kruopo publikacijoje nutylėta Antano Baranausko ir Kazimiero Jauniaus profesija (JK 150), netiksliai įvardyta A. Baranausko darbo vieta – *Kauno seminarija* (JK 150). Apie lingvistinio turinio iškraipymus J. Kruopo publikacijose yra rašęs ir Algirdas Sabaliauskas (1998: 16).

Vis dėlto lengviausiai atpažįstama simplifikacijos forma – susijusi su įvairiomis marksizmo-leninizmo dogmomis, pritaikomomis kalbotyrimui turiniui. Be jau minėtos Maro teorijos kritikos, turinį bandyta ideologizuoti įvairiomis stalin(ist)inėmis idėjomis, pavyzdžiui, kalbos funkcionavimo ypatumus parodyti per bazės ir antstato santykį, plg.:

N. J. Maras ir kai kurie kiti kalbininkai, žiūrėdami į kalbą kaip į antstatą, manė, kad tarybinėje epochoje, įvykus grandioziniam socialiniam perversmui ir formuojantis tarybinei kultūrai, turįs įvykti arba dirbtinėmis priemonėmis turįs būti įvykdytas pagrindinis revoliucinis perversmas ir pačioje kalboje.

Draugas Stalinas su nuostabiu aiškumu įrodė, jog kalba yra pagimdyta ne tos ar kitos bazės, o visuomenės istorijos ir bazių istorijos visos eigos per amžius; ji sukurta ne vienos kurios klasės ir ne vienos kartos, o visos visuomenės, visų klasių, šimtų kartų pastangomis. Todėl beprasmiška ir neteisinga siekti, kad po kiekvieno perversmo esamoji kalbos struktūra, jos gramatinė sandara ir pagrindinis žodyninis fondas būtų naikinami ir pakeičiami naujais. Taip pat absurdiška ieškoti kalbos vystymesi sprogimų, kurių esti bazinio ir antstatinio pobūdžio visuomeninių reiškinių vystymesi KU 68.

Ryškus klasių kovos, Vakarų ir Rytų – kaip priešų ir draugų – įvaizdis, kuriuo iškraipoma Lietuvos istorija, plg.:

Rusų kalbos įsigalėjimas mūsų raštijoje suprantamas ano meto sąlygomis, kada Lietuvos didžiosios [Didžiosios] kunigaikštystės sudėtyje buvo rusų, baltarusių ir ukrainiečių gyvenamos sritys, kur reiškėsi politinis ir kultūrinis tautų bendradarbiavimas: kada iš Vakarų krikščionybė lietuvių tautai buvo nešama kardu ir kalaviju, o iš Rytų aukštesnės kultūros įtaka ėjo kaip laisvo bendradarbiavimo pasireiškimas; kada vieningai reiškėsi lietuvių ir rusų pastangos sutriuškinti bendrąjį priešą – vokiškuosius grobikus; kada rusų kultūros ir kalbos įtaka stipriai reiškėsi didžiojo kunigaikščio dvare ir diduomenės sluoksniuose. Ši kalba suvaidino didelį vaidmenį Lietuvos politiniame ir kultūriniame gyvenime JK 137–138.

Klasių kovos teorija buvo pritaikyta ir dialektologijai – skiriant ne tik teritorinius, bet ir socialinius dialektus, pastariesiems iš karto suteikiant neigiamą atspalvį ir tiesiai vadinant *bažnytiniu-feodaliniu žargonu* (JK 156, 157). Apskritai, stalini(sti)nis mokymas galėjo paveikti (ir paveikė) sudėtingą to laikotarpio lietuvių tarmėtyros ir tarmėtyrininkų (Juozo Senkaus ir Juozo Aleksandravičiaus) lemtį, plg.:

Šiandien galima pasakyti, kad lietuvių kalbos dialektai kaip atskiros kalbinės sistemos daugiau nebeegzistuoja, kad jie sparčiai įsisavina literatūrinės kalbos leksiką ir formas, kad seni nereikalingi jų elementai yra svarbūs tik kalbos istorijai <...>. Dėl to bet koks mėginimas dirbtiniu būdu atstatyti bei gaivinti dialektus būtų reakcingas, priešingas nacijos ir nacionalinės kalbos vystymuisi reiškinys JK 161.

Arba, propaguojant ateizmą, nuolat pabrėžiama neigiama bažnyčios įtaka, plg.:

Žymiausi senosios raštijos paminklai, nežiūrint jų reakcingo turinio ir paskirties, suvaidino tam tikrą teigiamą vaidmenį lietuvių rašomosios kalbos formavimesi bei vystymesi JK 140.

Valdančiosios visuomenės sluoksnius viliojo lenkų ponų privilegijos, poniški papročiai ir kalba, ir jie, išsižadėję savo kalbos ir nutautę, pasidarė visiškai svetimi bei priešiški lietuvių kultūros ir savo krašto reikalams. Jiems rūpėjo Lietuvos liaudį laikyti surakin-

tą baudžiavos pančiais ir religiniuose prietaruose, materialinėje ir dvasinėje vergovėje, kad iš paklusnių, atsidavusių „dievo valiai“ baudžiauninkų turėtų kuo daugiausia naudoti JK 140.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad ne visa kalbotyros tematika vienodai paveiki: pirmiausia sovietinio gyvenimo atspindžiai turėjo rasti (ir radosi) leksikografų darbuose. K. Ulvydas (1953: 79), pirmųjų lietuviškų rašytinių paminklų kalbą palyginęs su šiuolaikine, nurodė svarbiausius leksikos kaitos reiškinius (tai išnykimas to, kas atgyventa ir pasenę; nauja senų kalbos elementų vartoseną ir naujų žodžių kalboje atsiradimas). Į pastarąją ir sukoncentruotas kalbininko dėmesys: pasak K. Ulvydo, net ir seniau vartoti žodžiai (tokie kaip *partija, komunizmas, klasė, giminė, gentis, tautybė, nacija, demokratija, liaudis, socializmas* ir kt.) yra pripildyti naujo prasminio (šiandien sakytume – ideologinio) turinio. Pavyzdžiui, susidurta su bandymu simplifikuoti pačią žodžio reikšmę, jam suteikiant politinį turinį, plg.:

<...> žodis leidykla buvo labai vykusiai sudarytas ir žinomas jau ir anksčiau, bet jis pateko į aktyviosios leksikos atsargą ir įgijo konkretų turinį tik tarybinės santvarkos metais, nušalinus nuo knygų leidybos spekuliantus ir vietoj anksčiau buvusių biznieriškų privačių knygų leidimo bendrovių įsteigus Lietuvos TSR Valstybinę Leidyklą KU 71.

Čia atskirai paminėtinas ir atskiras naujų žodžių porūšis – *speckursas, specfondas, partorgas, komjaunimas, agitpunktas* ir kt., lietuviškoje komunistinėje spaudoje pradėjęs formuotis dar iki 1940 m. (Ulvydas 1953: 83).

Todėl suprantama, kodėl leksikografai ne kartą buvo kritikuoti, o ypač didžiojo lietuvių kalbos žodyno autoriai su J. Balčikoniu priešakyje, nepažindę reikalaujamo dėmesio naujajai leksikai, plg.:

<...> leidžiant Didįjį lietuvių kalbos žodyną, nebuvo išlaikomas leksikos ir frazeologijos atrankos principas, nepakankamai moksliskai buvo charakterizuojami duodamieji žodžiai. Ankstesniais metais surinktoji leksika ir frazeologija buvo pernelyg plačiai atstovaujama, o naujoji – pernelyg šykščiai. Kartais net toji leksika, kurią nemokšos dvasininkai iš savo feodalinio-bažnytinio žargono per prievartą bruko į lietuvių raštų kalbą ir kuri literatūrinės kalbos vystymosi procese buvo atmesta, stelbdavo tą leksikos dalį, kuri rodo tendenciją išlikti, įsigalėti ir duoti naujų darinių KU 73–74.

Ta pačia ideologizacijos kryptimi turėjo sukti ir lietuvių terminologija, plg.:

Rusų kalba šiuo atžvilgiu yra židiny, iš kur plinta ir spinduliuoja naujausieji mokslų terminai ne tik į visas Tarybų Sąjungos broliškas tautų kalbas, bet ir į viso pasaulio kalbas KU 90.

Taigi, jau vien iš citatų akivaizdžiai matyti, kad būtų sudėtinga kalbėti apie 1953 m. publikacijų skelbtus tyrimo rezultatus. Jeigu visas publikacijos turinys pajungtas ideologijai, tai toks pat, suprantama, bus ir rezultatas.

IŠVADOS

1. Pokariu skelbtas kalbotyros straipsnių turinys nebuvo ir nėra vienodos mokslinės ir (ar) istorinės vertės. Jis gali skirtis didesniu ar mažesniu ideologizacijos laipsniu, atitinkamai – ir publikacijos kompozicija.
2. Ideologiškai privalomos kalbinės klišės galėjo būti vartojamos visame publikacijos tekste arba tik įvadinėje ir baigiamojoje dalyse. Pirmuoju atveju ideologizuojamas visas mokslinis turinys, antruoju – nors ir ideologiškai „įrėmintas“, straipsnis gali išlikti nepraradęs savosios mokslinės vertės.
3. Iš atliktos analizės matyti, kad to meto publikacijų ideologizacija gali būti atpažįstama iš tam tikrų to meto kalbotyrai būdingų elementų: metodologinių nuostatų, išreikštų nusakytu straipsnio tikslu ir uždaviniais; „teisingo“ objekto, tiriamosios medžiagos bei tyrimo metodo pasirinkimo; mokslinio aparato, t. y. atsižvelgiant į nurodytą ir cituojamą literatūrą; straipsnio struktūros – straipsnio pradžios ir pabaigos klišių; mokslinio turinio sąsajų su to meto ideologija.
4. Pokario kalbotyros straipsniuose gausu ideologizuoto turinio simplifikacijos atvejų, išreikštų nutylėjimu ar (ir) lingvistinio turinio iškraipymu. Šiuolaikiniams skaitytojams lengviausiai atpažįstama ta simplifikacijos forma, kuri susijusi su įvairiomis marksizmo-leninizmo dogmomis, pritaikytomis kalbotyros straipsnių turiniui.
5. Mokslinės minties raiškos priemonėmis – ideologizuotomis ir (ar) simplifikuotomis stilistinėmis figūromis – suniveliojamas straipsnio autoriaus stilistikos savitumas. Todėl, vertinant kalbotyrinius šeštojo dešimtmečio darbus, iš garsiųjų kalbininkų kūrybos ir gyvenimo nereikėtų skubėti trinti tuo metu buvusių privalomų autentiškų to laikotarpio klišių.

Stengiantis išreikšti tikrąją pagarbą savo mokytojams, ištvėrusiems anks-tyvojo sovietmečio mimikrijas, nereikėtų naikinti kontekstinio istorinio sluoksnio, kuris gali būti visai nepažįstamas šiuolaikiniams skaitytojams.

ŠALTINIAI

- JB – Balčikonis Juozas. Rusų mokslininkų įnašas į lietuvių kalbos mokslą. – *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*: straipsnių rinkinys, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953, 59–66.
- JK – Kruopas Jonas. Lietuvių literatūrinė kalba ir dialektai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje. – *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*: straipsnių rinkinys, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953, 133–165.
- KU – Ulvydas Kazys. Lietuvių literatūrinės kalbos vystymasis tarybinės santvarkos metais. – *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*: straipsnių rinkinys, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953, 67–91.

LITERATŪRA

- Balčikonis Juozas 1982: Rusų mokslininkų įnašas į lietuvių kalbos mokslą. – *J. Balčikonis. Rinktiniai raštai* 2, sud. A. Pupkis, Vilnius: Mokslas, 193–200.
- Keinys Stasys, Morkūnas Kazys, Sabaliauskas Algirdas 1998: Jono Kruopo „Rinktiniai raštai“. – *J. Kruopas. Rinktiniai raštai*, sud. S. Keinys, K. Morkūnas, A. Sabaliauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas, 9–10.
- Krikštopaitis Juozas A. 2013: *Išmintis, atsiverianti pažinimo kelyje*, Vilnius: Mintis.
- KTLTL 1952: *Kolūkinė tematika lietuvių tarybinėje literatūroje*: konferencijos medžiaga, Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių literatūros institutas (atspaudas iš „Pergalės“ 1952 m. Nr. 1), Vilnius.
- LKKK 1953: *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*: straipsnių rinkinys, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- LKLI 1973: *Lietuvių kalbos ir literatūros institutas*. Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, par. A. Seselskytė, red. A. Jonynas, Vilnius: Mintis.
- Matulis Juozas 1953: Draugo Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais reikšmė tarybinio mokslo vystymesi. – *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*: straipsnių rinkinys, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 3–25.

- Mikulėnienė Danguolė 2022: *Lietuvių kalbos instituto istorija 2: kalbotyros aneksija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Sabaliauskas Algirdas 1998: Kalbininkas Jonas Kruopas. – *J. Kruopas. Rinktiniai raštai*, sud. S. Keinys, K. Morkūnas, A. Sabaliauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas, 11–23.
- Seselskytė Angelė 1981: *Lietuvių kalbos ir literatūros institutas*. Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, red. kolegija: K. Doveika, A. Jonynas (red.), K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas.
- Šinkūnienė Jolanta 2014: *Lietuviškojo humanitarinių ir socialinių mokslų diskurso ypatybės*: mokslo studija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001:B.03~2014~1477229314358/B.03~2014~1477229314358.pdf> (žiūrėta 2023 02 12).
- Ulvydas Kazys 1995: *Kazys Ulvydas. Bibliografija*, sud. I. Andriukaitienė, red. K. Morkūnas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Gauta 2023 07 27

Priimta 2023 08 18

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ EXPRESSION OF IDEOLOGIZATION IN POST-WAR LITHUANIAN LINGUISTICS

S u m m a r y

This article aims to analyse the methods of ideologization applied in Lithuanian linguistic academic literature during the post-World War II period. Based on a series of publications by the prominent academic linguists Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas and Kazys Ulvydas, the study investigates the shaping of Lithuanian linguistics in the 1950s with a view of identifying the diversity of forms of ideologization reflected in the nature and structure of post-war linguistic activities.

The aim of this article is to analyse, with referring to primary sources (articles written during the early post-war period by linguists Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas and Kazys Ulvydas), a selection of linguistic publications in order to develop an algorithm for conducting more in-depth studies of the soviet-period linguistic activities.

The tasks of the study were to (1) analyse the methods of ideologization and their expression in Lithuanian linguistic academic literature based on the publications on the time; (2) identify the ways in which the content of Lithuanian linguistics was being shaped during the post-war period; (3) summarise the results of the study.

The analysis conducted shows that the publications of the early post-war period are all characterised by a near-identical macrostructure. Ideologically mandatory linguistic clichés were used either throughout the entire text or just in the foreword and conclusion of the article. In the first case, the entire academic content was ideologized, while in the second example, publications – although ideologically “framed” – could still retain their academic value.

The analysis shows that early post-war ideologization displayed certain characteristic elements used in linguistic publications: methodological provisions expressed through the aim of the article and the tasks set; the “correct” choice of object, material and method of research; the academic apparatus, i.e. referencing the literature listed and quoted; the structure of the article – the clichés in beginning and the ending; the correlation between the academic content and the ideology of the time.

Post-war linguistic articles display frequent simplification of ideologized content which is often expressed through ellipsis or distortion of linguistic content. The most recognisable form of simplification is related to various Marxist-Leninist dogmas adapted to linguistic content.

The unique style of the author is often steamrolled through the use of specific (and simplified) figures of speech as a means of expressing academic thought. This is why, when assessing the linguistic work conducted by prominent Lithuanian academics in the 1950s, it is helpful *not* to discard the authentic clichés appearing in their works and biographies.

KEYWORDS: Lithuanian linguistics, lexicography, dialectology, language history, ideologization, simplification.

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
danguole.mikuleniene@lki.lt

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ IDEOLOGIZACIJOS RAIŠKA POKARIO LIETUVIŲ KALBOTYROJE

S a n t r a u k a

Šiame straipsnyje, remiantis ankstyvojo pokario publikacijomis, kurių autoriai – žymūs Lietuvių kalbos instituto mokslininkai kalbininkai Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas ir Kazys Ulvydas, – siekiama išnagrinėti kalbinėje mokslinėje literatūro-

je taikytus ideologizacijos būdus ir išsiaiškinti, kaip pokariu buvo formuojamas lietuvių kalbotyros turinys. Atsižvelgiant į kalbotyros darbų specifiką ir struktūrą, bandoma identifikuoti ideologizacijos raiškos įvairovę.

Šio straipsnio tikslas – remiantis pirminiais šaltiniais – ankstyvuoju pokariu kalbininkų Juozo Balčikonio, Jono Kruopo, Kazio Ulvydo parašytais straipsniais, – atlikti pasirinktų kalbinių publikacijų analizę ir jos pagrindu sudaryti algoritmą tinkamą išsamesnėms sovietinio laikotarpio kalbotyros darbų studijoms.

Todėl išsikelti ir atitinkami uždaviniai: 1) remiantis to meto publikacijomis, išnagrinėti kalbinėje mokslinėje literatūroje taikytus ideologizacijos būdus ir jų raišką; 2) išsiaiškinti, kaip pokariu buvo formuojamas lietuvių kalbotyros turinys; 3) apibendrinti šio tyrimo rezultatus.

Atlikta analizė parodė, kad ankstyvojo pokario publikacijoms būdinga beveik vienoda makrostruktūra. Ideologiškai privalomos kalbinės klišės galėjo būti vartojamos visame publikacijos tekste arba tik įvadinėje ir baigiamojoje dalyse. Pirmuoju atveju ideologizuojamas visas mokslinis turinys, antruoju – nors ir ideologiškai „įrėmintas“, straipsnis gali išlikti nepraradęs savosios mokslinės vertės.

Iš atliktos analizės matyti, kad to meto publikacijų ideologizacija gali būti atpažįstama iš tam tikrų to meto kalbotyrai būdingų elementų: metodologinių nuostatų, išreikštų nusakytu straipsnio tikslu ir uždaviniais; „teisingo“ objekto, tiriamosios medžiagos bei tyrimo metodo pasirinkimo; mokslinio aparato, t. y. atsižvelgiant į nurodytą ir cituojamą literatūrą; straipsnio struktūros – straipsnio pradžios ir pabaigos klišių; mokslinio turinio sąsajų su to meto ideologija.

Pokario kalbotyros straipsniuose gausu ideologizuoto turinio simplifikacijos, išreikštos nutylėjimu ar lingvistinio turinio iškraipymu, atvejų. Lengviausiai atpažįstama simplifikacijos forma yra susijusi su įvairiomis marksizmo-leninizmo dogmomis, pritaikytomis kalbotyriniam turiniui.

Mokslinės minties raiškos priemonėmis – specifinėmis (ir simplifikuotomis) stilistinėmis figūromis – dažnai suniveliuojamas paties autoriaus stilstikos savitumas. Todėl, vertinant kalbotyrinius šeštojo dešimtmečio darbus, iš garsiųjų kalbininkų kūrybos ir gyvenimo nereikėtų skubėti trinti autentiškų to laikotarpio klišių.

ESMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalbotyra, leksikografija, dialektologija, kalbos istorija, ideologizacija, simplifikacija.

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
danguole.mikuleniene@lki.lt